

Wojciech M. Hrynicki

Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego APEIRON

POJĘCIE BEZPIECZEŃSTWA W KONTEKŚCIE OCHRONY ELEMENTÓW STANU CYWILNEGO OSOBY TRANSSEKSUALNEJ

ABSTRAKT

W prezentowanym artykule autor wychodzi od przedstawienia różnych obszarów pojęcia bezpieczeństwa, w tym w szczególności bezpieczeństwa indywidualnego, obejmującego swym zakresem nie tylko wartości o charakterze uniwersalnym (tj.: pokój, suwerenność narodu, systemy zabezpieczeń społecznych, solidarność, majętność państwa), charakterystyczne dla bezpieczeństwa publicznego, ale w szczególności wartości istotne z punktu widzenia jednostki (np.: godność człowieka, wolność, zdrowie, swoboda, praca, rodzina). Zdaniem autora, do obszaru zainteresowania bezpieczeństwa indywidualnego należeć powinny w szczególności elementy stanu cywilnego człowieka, w tym imiona, nazwisko i płeć człowieka. Wolność w obszarze zmiany tych elementów, a w szczególności zmiany płci stanowić powinna o poszanowaniu godności człowieka przez państwo i być wyrazem zapewnienia bezpieczeństwa obywatelowi w tym zakresie. Niestety w naszym systemie prawnym tak nie jest, co wykazano na przykładzie niedostatecznej ochrony elementów stanu cywilnego osoby transseksualnej. Brak regulacji prawnych ustanawiających właściwy tryb postępowania w przypadku zmiany płci stanowi istotną lukę w prawie i powinien być jak najszybciej przez ustawodawcę skorygowany. Zapewnienie właściwej ochrony elementom stanu cywilnego osoby transseksualnej pozwoliłoby postrzegać państwo jako gwaranta bezpieczeństwa indywidualnego, zwłaszcza w aspekcie chronienia godności człowieka.

SŁOWA KLUCZOWE

Transseksualizm, prawo, bezpieczeństwo

Bezpieczeństwo bez wątpienia należy do najwyższych wartości w życiu człowieka, podobnie jak jego życie, zdrowie i szczęście. Mają one charakter dóbr podstawowych, których zagwarantowanie jest warunkiem prawidłowego rozwoju życia społecznego, politycznego, ekonomicznego oraz indywidualnego poszczególnych jednostek¹. Do czołowych zadań tak władzy ustawodawczej, sądowniczej, jak i wykonawczej każdego państwa należy ochrona człowieka przed mogącymi wystąpić zagrożeniami oraz zapewnienie mu bezpieczeństwa². Bezpieczeństwo stanowi wartość nie do przecenienia, szczególnie w czasach kiedy technologie tworzone przez człowieka rozwijają się coraz szybciej i nierzadko zdarza się, że w otaczającym nas świecie nowoczesności człowiek gubi się. Jako poczucie przez człowieka braku zagrożenia lub stan uwalniający od wszelkiej obawy, bezpieczeństwo jest zagadnieniem spajającym wiele dziedzin życia i wiele dyscyplin naukowych³. Toteż współczesne definicje bezpieczeństwa postrzegają je jako stan i poczucie pewności oraz wolność od zagrożeń⁴. Zgodzić się trzeba także z twierdzeniem, że rozwój koncepcji bezpieczeństwa w myśli filozoficznej i społeczno-politycznej w Polsce wiązał się, podobnie jak to miało miejsce w innych krajach Europy, z określonymi potrzebami wynikającymi z sytuacji gospodarczej, politycznej, kulturalnej i militarnej państwa w kolejnych etapach historycznego rozwoju⁵.

Jak słusznie zauważył J. Gierszewski, analiza definicji bezpieczeństwa wskazuje, że jest ono postrzegane jako skomplikowany system wraz z licznym układem podsystemów, które mają na celu zapewnienie bezpiecznego rozwoju jednostce, zbiorowości i narodowi przy użyciu środków prawnie dostępnych (technicznych, organizacyjnych i prawnych). Perspektywa badawcza wyznacza kierunek jego postrzegania⁶. Możemy zatem powiedzieć, że bezpieczeństwo stanowi skomplikowany układ naczyń powiązanych pomiędzy jednostką i zbiorowością w której ona funkcjonuje (np. narodem) a światem zewnętrznym, w którym występuje wiele czynników zagrażających, czy to tej jednostce, czy zbiorowości oraz jednocześnie prawnie dostępnych środków, które powinny eliminować występujące zagrożenia. Bezpieczeństwo jest także potrzebą godności, spokoju, stabilizacji, suwerenności i braku wszelkich zagrożeń dla tych podmiotów. Człowiek poprzez kolejne cykle dziejów, chcąc zapewnić sobie właściwe warunki bytowania i rozwoju, w celu zaspokojenia swoich rozlicznych dążeń i potrzeb, poszukiwał skutecznych środków, metod i form służących

¹ CHAJBOWICZ A., *Bezpieczeństwo a pojęcia zbliżone*, [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne w działaniach terenowej administracji publicznej* (red. CHAJBOWICZ A., KOCOWSKI T.), Kolonia Limited, Wrocław 2009, s. 37.

² HRYNICKI W. M., *Ochrona osób poza ustawą z dnia 22 sierpnia 1997 r. o ochronie osób i mienia*, [w:] *Bezpečné Slovensko a Európska Únia. Zborník príspevkov 5. medzinárodnej vedeckej konferencie*, VŠBM, Košice 2011, s. 149.

³ HRYNICKI W. M., *Bezpieczeństwo kulturowe na przykładzie ochrony miejsc spoczynku*, [w:] *Národná a medzinárodná bezpečnosť 2012. 3. Medzinárodná vedecká konferencia. Zborník vedeckých a odborných prác*, Liptovský Mikuláš 2012, s. 153.

⁴ STAŃCZYK J., *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, PAN, Warszawa 1996, passim; R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Scholar, Warszawa 2007, s. 27.

⁵ TOPOLEWSKI S., *Bezpieczeństwo, wojna i pokój w polskiej myśli filozoficznej i społecznej*, [w:] *Edukacja dla bezpieczeństwa - bezpieczeństwo w edukacji - Część I* (red. ROSA R., ŚWINIARSKI J.), UP-H, Siedlce 2010, s. 193.

⁶ GIERSZEWSKI J., *Postrzeganie bezpieczeństwa na podstawie przeglądu definicji*, [w:] *Metodologia badań bezpieczeństwa narodowego - Bezpieczeństwo 2010* (red. SIENKIEWICZ P., MARSZAŁEK M., ŚWIEBODA H.), AON, Warszawa 2010, s. 89.

zapewnieniu mu wysokiego poziomu bezpieczeństwa⁷. Poszukiwanie to skupiało się początkowo na bezpieczeństwie indywidualnym, przechodząc z biegiem czasu na bezpieczeństwo ogólnogrupowe, co pozwoliło na wypracowanie współczesnej potrzeby zaspokajania bezpieczeństwa ogółu, w szczególności bezpieczeństwa państwa (narodu) czy bezpieczeństwa publicznego.

Bezpieczeństwo publiczne, to taki stan, w którym obywatelom, jak też innym podmiotom, w tym organom państwa i instytucjom publicznym, nie zagraża żadne niebezpieczeństwo (szkody, uszczerbek czy inny stan negatywny)⁸. Bezpieczeństwo publiczne jest niczym innym jak systemem chroniącym zbiorowość (naród, państwo, inną społeczność) od czynników i zjawisk zagrażających życiu, zdrowiu, mieniu, ustrojowi i suwerenności tej zbiorowości. Szczególnym typem bezpieczeństwa publicznego jest bezpieczeństwo narodowe, w którym zbiorowością podlegającą ochronie przed zagrożeniami jest konkretny naród (względnie państwo). Bezpieczeństwem narodowym jest zatem zdolność państwa i jego narodu do zapewnienia przetrwania, integralności terytorialnej, nienaruszalności granic, niezależności politycznej, stabilności wewnętrznej oraz spokojnego i godnego życia. Zdaniem W. Kitlera, bezpieczeństwo narodowe stanowi najważniejszą wartość, potrzebę narodową i priorytetowy cel działalności państwa, jednostek i grup społecznych, a jednocześnie proces obejmujący różnorodne środki, gwarantujące trwałą, wolną od zakłóceń byt i rozwój narodowy (państwa), w tym ochronę i obronę państwa jako instytucji politycznej oraz ochronę jednostek i całego społeczeństwa, ich dóbr i środowiska naturalnego przed zagrożeniami, które w znaczący sposób ograniczają jego funkcjonowanie lub godzą w dobra podlegające szczególnej ochronie⁹.

Szczególnym jednak typem bezpieczeństwa jest bezpieczeństwo indywidualne, które w przeciwieństwie do bezpieczeństwa publicznego, skupia się na interesie jednostki i jej ochrony. Można nawet zauważyć ostatnimi laty rozwój filozofii bezpieczeństwa personalnego (indywidualnego). Filozofia ta, będąc wyrazicielką realizmu politycznego, traktując bezpieczeństwo i pokój jako jedne z najważniejszych wartości indywidualnych i społecznych, dostrzega i analizuje występujące jeszcze zagrożenia i związaną z nimi potrzebę przygotowań obronnych społeczeństwa, służących sprawie zachowania i utrwalenia pokoju i demokracji, prawdy i sprawiedliwości, wolności i solidarności, wreszcie - bezpieczeństwa personalnego i strukturalnego¹⁰. Z punktu widzenia bezpieczeństwa indywidualnego nie tylko wartości ważne dla ogółu (danej społeczności) są istotne, ale także wartości ważne z punktu widzenia tej konkretnej jednostki. Związane to jest z zagadnieniem poczucia bezpieczeństwa, poprzez które jednostka identyfikuje i wartościuje potencjalne zagrożenie (niebezpieczeństwo). Z tego też względu wartości chronione przez państwo, a które świadczyć mogą o szeroko pojętym bezpieczeństwie można podzielić na:

- wartości istotne z punktu widzenia ogółu (np.: pokój, suwerenność narodu, systemy zabezpieczeń społecznych, solidarność, majętność państwa);

⁷ PIWOWARSKI J., *Bezpieczeństwo jako pożądaný stan oraz jako wartość*, [w:] *Bezpieczeństwo jako wartość. Wydanie pokonferencyjne z II Konferencji Naukowej z cyklu „Bezpieczeństwo jako wartość” WSBPiI z 18.4.2008*, Kraków 2010, s. 56.

⁸ GROMSKI W., *Wprowadzenie*, [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne... op. cit.*, s. 13.

⁹ KITLER W., *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, AON, Warszawa 2011, s. 31.

¹⁰ ROSA R., *Filozoficzno-metodologiczne aspekty pedagogiki i edukacji dla bezpieczeństwa początkach XXI wieku*, [w:] *Edukacja dla bezpieczeństwa... op. cit.*, s. 18.

- wartości istotne z punktu widzenia jednostki (np.: godność, wolność, zdrowie, swoboda, praca, rodzina).

Z punktu widzenia bezpieczeństwa publicznego, znaczenia nadrzędnego nabierają wartości istotne dla ogółu. Z kolei z punktu widzenia bezpieczeństwa indywidualnego, wszystkie wartości (i te istotne dla zbiorowości, i te istotne dla jednostki) mają jednakowo duże znaczenie. Można stwierdzić współcześnie, że bezpieczeństwo indywidualne na zawsze zostało sprzężone z bezpieczeństwem publicznym i jako całość realizowane są poprzez nienaruszalność życia, zdrowia, wolności i swobód, godności i dóbr osobistych, majątku, porządku prawnego i wszelkich dóbr gwarantowanych przez państwo (np.: prawa do publicznej opieki zdrowotnej, prawa do korzystania z drogi publicznej, prawa do pochówku na cmentarzu komunalnym, czy też prawa do posiadania określonego stanu cywilnego etc.). Współczesne państwo, dzięki swojej administracji świadczącej, chroni socjalne prawa człowieka i obywatela oraz zapewnia mu dostęp do szeregu usług świadczonych w różnych formach. Dzięki temu współczesne państwo jawi się jako gwarant wielu obszarów bezpieczeństwa. Polityka bezpieczeństwa państwa powinna uwzględniać różne determinujące ją czynniki: demograficzny, geograficzny, ekonomiczny, historyczny, psychologiczny, socjologiczny i ustrojowy¹¹.

Współcześni badacze bezpieczeństwa skupiają się zazwyczaj na zagadnieniach bezpieczeństwa publicznego, czy też bezpieczeństwa państwa, kwalifikując bezpieczeństwo indywidualne raczej do szeroko pojętego porządku publicznego. Porządkowi publicznemu nadaje się zasadniczo szerokie znaczenie, odnosząc nie tylko do zapewnienia spokoju i bezpieczeństwa obywatela, ale także do zbioru podstawowych zasad, zapewniających funkcjonowanie społeczeństwa, lub na których opiera się społeczeństwo¹². Według M. Wierzbowskiego, porządek publiczny jest stanem obejmującym pewien ład w sferze życia publicznego, polegający na przestrzeganiu zasad współżycia społecznego, respektowaniu istniejących i powszechnie akceptowanych norm zachowania się w kontaktach społecznych i przy korzystaniu z urzędów publicznych, stanem zapewniającym normalne funkcjonowanie życia społecznego w różnych dziedzinach¹³. Zdaniem E. Ury, pojęcie porządku publicznego odnosi się do tych zadań organów spraw wewnętrznych i innych organów administracji państwowej oraz niektórych organizacji społecznych, które bezpośrednio wiążą się z utrzymaniem porządku umożliwiającego normalny rozwój życia w państwie¹⁴. Z kolei E. Bojanowski, wyróżniając aspekt normatywny i aspekt faktyczny bezpieczeństwa i porządku publicznego, wskazuje na możliwość realizacji przez instytucje publiczne ich prawnie ustalonych zadań oraz możliwość niezakłóconej realizacji prawnie gwarantowanych praw i wolności przez obywateli. Autor ten wypracowuje wspólne pojęcie bezpieczeństwa i porządku publicznego¹⁵.

Należy zastanowić się jednak nad tym czy w pojęciu bezpieczeństwa, a dokładnie - bezpieczeństwa indywidualnego, mieści się zakres ochrony danych personalnych, a w szczególności poszczególnych elementów stanu cywilnego. Skoro

¹¹ WOJTASZCZYK K. A., MATERSKA-SOSNOWSKA A. (red.), *Bezpieczeństwo państwa – wybrane problemy*, ASPRA-JR, Warszawa 2009, s. 13.

¹² WOJTYCZEK K., *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Wolters Kluwer, Kraków 1999, s. 184 i n.

¹³ WIERZBOWSKI M. (red.), *Prawo administracyjne*, LexisNexis, Warszawa 2003, s. 569.

¹⁴ URA E., *Prawne zagadnienia bezpieczeństwa państwa*, KAW, Rzeszów 1988, s. 124.

¹⁵ BOJANOWSKI E., *Bezpieczeństwo i porządek publiczny. Obrona narodowa*, [w:] *Administracyjne prawo materialne. Zagadnienia wybrane* (red. SMOKTUNOWICZ E.), Pro Veritate, Białystok 2003, s. 65.

bezpieczeństwo jest naczelną potrzebą człowieka, gwarantującą mu potrzebę istnienia i gwarancje jego zachowania oraz szanse na doskonalenie, trzeba postawić tezę, że poszczególne elementy jego stanu cywilnego mogą znajdować się w swoistego rodzaju zagrożeniu, a tym samym muszą one mieścić się w zasięgu bezpieczeństwa indywidualnego człowieka. Tak będzie się działo w przypadku niemożności kształtowania tych elementów stanu cywilnego, które mogą być przez człowieka zmieniane czy nawet dookreślone. Szczególnie będzie to widoczne na przykładzie trudności w kształtowaniu elementów stanu cywilnego osoby transseksualnej.

Za elementy stanu cywilnego podlegające prawnemu kształtowaniu przez człowieka uznać możemy z pewnością imiona i nazwisko. Ich kształtowanie odbywać się może na podstawie przepisów ustawy z dnia 29 września 1986 r. Prawo o aktach stanu cywilnego¹⁶, ustawy z dnia 17 października 2008 r. o zmianie imienia i nazwiska¹⁷ i ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy¹⁸. Do kształtowalnych elementów stanu cywilnego zaliczyć możemy także płeć człowieka. Zarówno imię i nazwisko człowieka, jak i jego płeć uznać możemy za elementy jego stanu cywilnego, jako zespół cech osoby fizycznej podlegających obowiązkowej rejestracji w aktach stanu cywilnego.¹⁹ W pewnym stopniu kształtowalnym elementem stanu cywilnego mogą być również imiona rodziców. Do niezmiennych w zasadzie elementów stanu cywilnego zaliczyć możemy natomiast datę i miejsce urodzenia.

Z biologicznego punktu widzenia płeć to zespół cech pozwalających podzielić osobniki danego gatunku na dwie grupy oznaczone jako męskie i żeńskie, odgrywających uzupełniające się role w procesie rozrodu.²⁰ Nieco inaczej jest jednak w przypadku płci człowieka. Na identyfikację płci człowieka składa się bowiem zespół wszystkich wariantów zachowania człowieka wynikających z wypełniania określonej roli – płciowej oraz psychicznego poczucia przynależności do konkretnej płci i wyraża się przez sposób osobistego przeżywania, odczuwania i doświadczania roli płciowej realizowanej na co dzień.²¹ U człowieka płeć jest nierozzerwalnie związana z całą jego osobowością, determinowaną warunkami społecznymi, kulturowymi, a nawet ekonomicznymi. Seksualność człowieka nie ogranicza się do okresowego aktu płciowego, lecz jest jedną z form ujawniania się osobowości, a wyobrażenia i odczucia z nią związane stanowią integralną część jego świadomości²². Tożsamość płciową człowieka opiera się na identyfikacji z określoną grupą płciową kobiet lub mężczyzn oraz zawartym w kulturze danego społeczeństwa wyobrażeniu o tym, co to znaczy być kobietą, czy być mężczyzną. Przedstawiając postmodernistyczne rozważania związane z płcią Z. Melosik pisze, że biologiczne traktowanie płci zamyka kobiety i mężczyzn w więzieniu płci²³. Na podobnym stanowisku stoi H. Sekuła-Kwaśniewicz pisząc, że płeć człowieka jest złożoną i wielopoziomową strukturą obejmującą trzy różne zakresy czy poziomy zjawisk: biologiczny, społeczny i osobowościowy. Każdy z nich ma swoje wewnętrzne zróżnicowanie, co sprawia, że istnieją dwie płcie biologiczne, dwie

¹⁶ Dz. U. z 2011 r. nr 212, poz. 1264 ze zm.

¹⁷ Dz. U. nr 220, poz. 1414 ze zm.

¹⁸ Dz. U. z 2012 r. nr 788.

¹⁹ SZRENIAWSKI J. (red.), *Prawo administracyjne. Część szczegółowa*, Branta, Bydgoszcz 1997, s. 19.

²⁰ *Nowa Encyklopedia Powszechna*, PWN, Tom 6, s. 484.

²¹ *Ibidem*, s. 483.

²² BOCZKOWSKI K., *Płeć człowieka*, PZWL, Warszawa 1971, s. 9.

²³ MELOSİK Z., *Tożsamość, płeć i różnica w perspektywie ponowoczesnej*, [w:] MILUSKA J., BOSKI P. (red.), *Męskość, kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 1999, s. 175.

odpowiadające im płcie społeczne oraz co najmniej trzy główne typy psychologicznej identyfikacji płciowej (kobięcy, męski i androgyniczny²⁴)²⁵. Z takim rozumowaniem należy się zgodzić. Jeżeli płeć biologiczna wpływa na to, jak jednostka jest postrzegana w społeczeństwie, czyli jaką nadaje jej się płeć społeczną, to tożsamość płciowa jest już wyborem samej jednostki i w większości przypadków pokrywa się ona z poziomem biologicznym i społecznym, abstrahując od stereotypów płci. Jednak zdarza się, że sama jednostka na poziomie osobowości dokonuje innej identyfikacji niż ta nadana jej przez otoczenie. Człowiek o zewnętrznych cechach płci męskiej może utożsamiać się z płcią żeńską i odwrotnie - człowiek o zewnętrznych cechach płci żeńskiej może utożsamiać się z płcią męską. Niewątpliwie zgodzić się trzeba z twierdzeniem, że o płci decydują nie tylko zewnętrzne organy płciowe oraz cechy wewnętrzne, ale także świadomość zainteresowanego przynależności do określonej płci. Zewnętrzne organy płciowe nie zawsze należą do cech przeważających, a świadomość transwestyty jest często odmienna aniżeli to wynikałoby z ukształtowania organów płciowych²⁶. Identyfikacja płciowa, podobnie jak seksualność, jest wielowymiarowa oraz rozwojowo sekwencyjna. Mozaika genetyczna, hormony, struktura oraz funkcje mózgu, formowanie się określonych zachowań, więź rodzica z dzieckiem czy procesy socjalizacyjne, to bardzo istotne obszary mając wpływ na rozwój tożsamości płciowej²⁷. Brak akceptacji swej biologicznej płci nazywany jest transseksualizmem²⁸ i może pociągać za sobą biologiczną i sądową (prawną) zmianę płci.²⁹

Płeć człowieka, podobnie jak i całą jego seksualność, niewątpliwie zaliczyć możemy do jego cennych wartości, które pozostawać powinny pod ochroną państwa. Są one bowiem wyrazem godności, ale i wolności człowieka - wartości, nad bezpieczeństwem których państwo i jego aparat powinny czuwać. Jednocześnie, jak wcześniej zauważono, określenie płci człowieka należy do niego samego i nie jest determinowane ani jej zewnętrznymi cechami, ani potencjalnymi rolami społecznymi, które ludzie powinni, czy raczej mogą lub chcą, w społeczeństwie odgrywać. Jak zauważa M. Fajkowska-Stanik, społeczny oraz kulturowy poziom tożsamości płciowej jest wypełniany rolami, a także związanymi z nimi stereotypami płciowymi. Role płciowe to pewne wzorce zachowań charakterystyczne dla przedstawicieli obu płci, aprobowane przez grupę, z którą jednostka ta się identyfikuje. Zawsze zawierają one element poznawczy, afektywny oraz wolicjonalny. Z rolami płciowymi związane są stereotypy płciowe, będące pewną "ukrytą teorią osobowości kobiet i mężczyzn"³⁰. Nie każdy człowiek zgadza się jednak z przypisywaną mu przez społeczeństwo rolą płciową czy stereotypem płciowym. Określenie tożsamości płciowej należy do samego człowieka wobec jego indywidualnego odczucia psychicznego, niezależnie od czynników biologicznych, a tym bardziej od zjawisk społecznych. Oczywiście w znakomitej większości przypadków, płeć biologiczna człowieka będzie odpowiadać przypisanemu

²⁴ Androgynizm - dwupłciowość; androgyniczny - męsko-żeńki, [w:] BAŃKO M. (red.), *Wielki Słownik Wyrazów Obcych*, PWN, Warszawa 2005, s. 64.

²⁵ SEKUŁA-KWAŚNIEWICZ H., *Płeć*, [w:] *Encyklopedia Socjologii* (red. KWAŚNIEWICZ W.), Oficyna Naukowa, Kraków 2000, Tom 3, s. 123.

²⁶ IMIELIŃSKI K., DULKO S., *Przekleństwo Androgyne. Transseksualizm: mity i rzeczywistość*, PWN, Warszawa 1988, s. 236.

²⁷ FAJKOWSKA-STANIK M., *Transseksualizm i rodzina, Przekaz pokoleniowy wzorów relacyjnych w rodzinach transseksualnych kobiet*, PAN SWPS, Warszawa 2001, s. 15.

²⁸ FILAR M., *Prawne i społeczne aspekty transseksualizmu*, [w:] Państwo i Prawo 1987, Nr 7, s. 67 i n.

²⁹ Więcej w tym zakresie: IMIELIŃSKI K., DULKO S., FILAR M., *Transpozycje płci. Transseksualizm i inne zaburzenia identyfikacji płciowej*, Blue Bird, Warszawa 1997, passim.

³⁰ FAJKOWSKA-STANIK M., *Transseksualizm... op. cit.*, s. 19.

jej wzorcowi społecznemu i tożsama będzie z indywidualnym poczuciem płciowym. Czasem jednak biologia i wzorzec społeczny może nie iść w parze z poczuciem przynależności płciowej i w tym zakresie państwo, stojące na straży godności i wolności człowieka (także wolności seksualnej), winno gwarantować takim ludziom pomoc przy ewentualnej zmianie płci biologicznej. Państwo polskie jednak w tym obszarze nie zdaje egzaminu, gdyż uregulowań prawnych, gwarantujących tryb dokonywania zmiany płci nie wprowadziło, co stanowi istotne zagrożenia dla wolności i godności człowieka. Problem ten wydaje się godny prześledzenia.

Trzeba powiedzieć, że możliwość zmiany tożsamości płciowej w aspekcie medycznym (biologicznym) i jej prawne konsekwencje mają szczególne znaczenie dla określenia właściwego stanu cywilnego człowieka, na który składają się między innymi: płeć, ale też nazwisko i imię człowieka, które nie powinny właśnie mylić płci³¹. Określenie płci jako elementu stanu cywilnego człowieka, jest wynikiem faktu biologicznego i powstaje z chwilą urodzenia, przy czym stan ten jest niepodzielny, co oznacza, że można mieć tylko jeden stan cywilny.³² Nie można jednak lekceważyć dopuszczalności medycznej zmiany płci człowieka transseksualnego, nawet w obliczu braku stosownych regulacji prawnych (a może zwłaszcza w obliczu ich braku). Przecież humanitarnym nakazem cywilizowanego społeczeństwa jest tym srodzce dotkniętym przez los ludziom przyjść z efektywną pomocą, a od obowiązku tego nie są oczywiście zwolnieni prawodawcy oraz prawnicy, choć stoją oni w obliczu wyjątkowo trudnego zadania³³. Zmiana płci powoduje reperkusje związane z wpisami do aktu urodzenia człowieka nie tylko innej płci, ale wywiera wpływ na imię człowieka, które powinno być dopasowane do płci oraz ewentualnie na nazwisko.

Problem ten został rozwiązany w szeregu państw, jednak w Polsce brak w tej mierze prawnych regulacji. Spośród państw europejskich najszybciej problem ten znalazł rozwiązanie w Szwecji, gdzie ustawa z dnia 21 kwietnia 1972 roku wprowadziła administracyjną procedurę prowadzącą do sprostowania zapisu w księgach stanu cywilnego (podstawą jest orzeczenie komisji lekarsko-prawniczej i spełnienie ustawowych przesłanek, np. wieku)³⁴. Także ustawodawstwo niemieckie uporało się z problemem transseksualności, dzięki ustawie z dnia 10 września 1980 r. o zmianie imion i stwierdzeniu przynależności płciowej w szczególnych przypadkach³⁵ (zwanej ustawą o transseksualności - TSG). Zgodnie z tą ustawą, ustawodawca niemiecki dopuszcza:

- tzw. małe rozwiązanie, które poprzez sądową zmianę imienia na imię przyporządkowane drugiej płci, wywołuje wrażenie, że wskazana osoba przynależy do innej płci;
- właściwe, czy tak zwane duże rozwiązanie, dzięki któremu osoba transseksualna poddaje się operacji chirurgicznej zmiany cech płciowych, poprzez którą uzyskuje dokładne zbliżenie do płci przeciwnej.

³¹ Więcej w tym temacie: HRYNICKI W. M., *Nadawanie oraz zmiana imion i nazwisk*. Komentarz, Gaskor, Wrocław 2010.

³² GRUZIŃSKI M., IGNATOWICZ J., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, PWN, Warszawa 1966, s. 239.

³³ FILAR M., *Tzw. sądowa zmiana płci w świetle prawa polskiego*, [w:] *Pochodzenie dziecka i przysposobienie w prawie polskim i obcym. Transseksualizm - zagadnienia prawne*, Stowarzyszenie Urzędników Stanu Cywilnego, Lublin 1999, s. 178.

³⁴ OSAJDA K., *Transseksualizm w świetle prawa i praktyki sądów polskich*, Przegląd Sądowy 2004, Nr 5, s. 145.

³⁵ Gesetz über die Änderung der Vornamen und die Feststellung der Geschlechtszugehörigkeit in besonderen Fällen (Transsexuellengesetz – TSG) vom 10. September 1980 (BGBl. I s. 1566).

W pierwszym przypadku, zmiana imienia (imion) odbywa się na wniosek osoby przekonanej o swej transseksualności, która minimum trzy lata znajduje się pod taką presją zmiany życia i stwierdzi przed sądem, że z tego powodu wybiera imię należące do innej płci. Przekonanie to musi być istotne, a więc tak wysoce prawdopodobne, że poczucie przynależności do drugiej płci nie ulegnie zmianie. W tym wypadku zmianie imienia nie towarzyszy żaden zabieg chirurgiczny.

W drugim przypadku, zmianie imienia osoby transseksualnej towarzyszy zmiana fizycznych cech płciowych. W tym wypadku osoba transseksualna również składa wniosek do sądu, ale obejmujący nie tylko zmianę imienia (imion), ale także zmianę właściwą płci. Wymagane jest w tym zakresie nie tylko spełnienie przesłanek dopuszczających zmianę imienia, ale wnioskodawca także nie może pozostawać w związku małżeńskim, jest trwale niezdolny do rozmnażania się (rozrodu) i został poddany operacji chirurgicznej zmiany cech płciowych, poprzez którą uzyskał dokładne zbliżenie do płci przeciwnej. Zmiana cech fizycznych zatem poprzedza właściwe orzeczenie sądu. Postuluje się, by wnioskodawca miał ukończony dwudziesty piąty rok życia³⁶.

Należy nadmienić, że zgodnie z przyjętą w języku niemieckim zasadą jednolitości nazwisk między płciami, nie ma konieczności dostosowania brzmienia nazwiska do zmienionej płci, jak to jest w przypadku polskich nazwisk o różnych końcówkach (-wski, -wska, -cki, -cka, etc.).

Prawodawca niemiecki zatem zagwarantował osobie transseksualnej bezpieczeństwo zmiany jej elementów stanu cywilnego. Można powiedzieć, że państwo niemieckie jest gwarantem tego bezpieczeństwa indywidualnego, dla którego najistotniejszymi wartościami są te istotne z punktu widzenia jednostki (w tym wypadku wolność i godność ludzka). Podobnie wiele innych państw europejskiego kręgu kulturowego. Nieco inaczej jawi się natomiast postawa państwa polskiego w tym zakresie, bowiem w naszym systemie prawnym aktu prawnego regulującego zmianę imienia i nazwiska w kontekście zmiany płci brak. Długo i niejednolicie kształtowało się też orzecznictwo administracyjne w przedmiotowym zakresie.

Początkowo sądy, nie odmawiając dopuszczalności samej zmiany płci, skłaniały się do twierdzenia, że akty urodzenia osób, które zmieniły tożsamość płciową podlegają sprostowaniu³⁷. Pogląd ten był rozmaicie przyjmowany przez doktrynę³⁸. Sprostowanie odbywało się więc na podstawie art. 31 ustawy z dnia 29 września 1986 r. Prawo o aktach stanu cywilnego³⁹, co do samej kwestii płci, natomiast w zakresie zmiany imienia (imion) i nazwiska, dopuszczano stosowanie przepisów nieobowiązującej już ustawy z dnia 15 listopada 1956 roku o zmianie imion i nazwisk⁴⁰. Jednak uchwałą składu siedmiu sędziów z dnia 22 czerwca 1989 roku Sąd Najwyższy stwierdził, że występowanie transseksualizmu nie daje podstawy do sprostowania w akcie urodzenia wpisu określającego płeć człowieka⁴¹. Tak kategoryczne stwierdzenie sądu wprowadzające zakaz w ogóle prostowania aktu urodzenia – w zakresie wpisu

³⁶ Wyrok Federalnego Sądu Konstytucyjnego z 16.3.1982 (BVerfG, BGBl. I s. 619).

³⁷ Np. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 25. 2.1978 w sprawie I CR 1107/77, Sygn. akt. III CZP 100/77, [w:] OSPiKA 1983 Nr 10, poz. 217.

³⁸ Por. SOŚNIAK M., *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego Izby Cywilnej z dnia 25 lutego 1978 roku, Sygn. akt III CZP 100/77* oraz S. Dulko, K. Imieliński, *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego Izby Cywilnej z dnia 25 lutego 1978 roku III CZP 100/77* [obie w:] OSPiKA 1983, Nr 10, poz. 217.

³⁹ Dz. U. z 2011 r. nr 212, poz. 1264 ze zm. (ustawa zwana dalej Prawem asc)

⁴⁰ Dz. U. z 2005 r. nr 233, poz. 1992 ze zm.

⁴¹ Uchwała SN z 22.6.1989, sygn. akt. III CZP 37/89 [w:] OSPiKA 1991, Nr 2, poz. 35.

odnoszącego się do płci osoby, miało też w konsekwencji znaczenie dla samego wpisu imienia, a właściwie zmiany imienia, co wywołało chaos decyzyjny w tym zakresie oraz spotkało się z krytyką doktryny⁴². Twierdzono, że sprostowanie płci transwestyty jest dopuszczalne także przed dokonaniem zabiegu korekcyjnego zewnętrznymi organami płciowymi. Jest przy tym oczywiste, że może to nastąpić dopiero wtedy, gdy opisana zmiana płci staje się ostateczna, nieodwracalna. Chodzi bowiem o tak poważne dobra człowieka, że pewność i stanowczość ustaleń jest bezwzględnie konieczna⁴³.

Wobec interwencji Rzecznika Praw Obywatelskich, Sąd Najwyższy zrewidował swoje stanowisko postanowieniem z dnia 22 marca 1991 roku, stwierdzając, że instytucja sprostowania aktu urodzenia osoby zmieniającej tożsamość płciową, w oparciu o art. 31 *Prawa asc*, nie jest właściwa oraz wyraził pogląd, że sposobem rozwiązania patowej sytuacji może być wykorzystanie instytucji tak zwanego wpisu dodatkowego (wzmianki dodatkowej), o którym mowa w art. 21 *Prawa asc*⁴⁴. Na mocy bowiem art. 21 ust. 1 *Prawa asc*, jeżeli po sporządzeniu aktu stanu cywilnego nastąpią zdarzenia, które mają wpływ na jego treść lub ważność, zmiany z nich wynikające wpisuje się do aktu w formie wzmianki dodatkowej. Na mocy art. 21 ust. 2 *Prawa asc*, podstawę do wpisania wzmianki dodatkowej, stanowią prawomocne orzeczenia sądów, ostateczne decyzje, odpisy z aktów stanu cywilnego oraz inne dokumenty mające wpływ na treść lub ważność aktu. W omawianej sytuacji, podstawą wzmianki dodatkowej powinno być prawomocne orzeczenie sądu podjęte w procesowym trybie art. 189 Kpc⁴⁵, a więc w trybie powództwa o ustalenie płci. Zdaniem Sądu Najwyższego wystąpienie z takim powództwem jest uzasadnione w zasadzie dopiero po dokonaniu korekcyjnego zabiegu operacyjnego. Jak zauważył M. Safjan, ustalenia w zakresie stanu cywilnego muszą z natury rzeczy opierać się na kryteriach dostatecznie pewnych, obiektywnych i w jakiś sposób weryfikowalnych. Stan cywilny nie należy do zakresu „samookreślenia się człowieka”; jest mu „dany”, nie jest więc przedmiotem swobodnych dyspozycji (nie można wszak ukształtować swego stanu cywilnego, np. stosunków filiacyjnych w drodze umowy), i w konsekwencji jest wyznaczony przez obiektywnie istniejące elementy rzeczywistości ustalane w trybie przez prawo ściśle określonym⁴⁶. Wspomniana wzmianka dodatkowa w omawianym zakresie dotyczy zarówno oznaczenia płci, jak i zmiany imienia i formy nazwiska w akcie stanu cywilnego.

Trzeba wspomnieć, iż potwierdzeniem tej linii orzecznictwa była uchwała Sądu Najwyższego z dnia 22 września 1995 roku, wydana w związku z zagadnieniem prawnym przedstawionym Sądowi Najwyższemu przez Sąd Apelacyjny we Wrocławiu⁴⁷. W związku z tym należy przyjąć, że transseksualista mógł ubiegać się o zmianę imienia (imion) i nazwiska w trybie przepisów ustawy z 1956 roku o zmianie imion i nazwisk, a obecnie w oparciu o przepisy ustawy z dnia 17 października 2008 r. o zmianie imienia i nazwiska⁴⁸. Tak też obecnie kształtuje się praktyka urzędów stanu cywilnego

⁴² RADWAŃSKI Z., *Glosa do orzeczenia Sądu Najwyższego z 22.VI.1989r., III CZP 37/1989* [w:] OSPiKA 1991, Nr 2, poz. 35, s. 64-66.

⁴³ IMIELIŃSKI K., DULKO S., *Przekleństwo... op. cit.*, s. 236.

⁴⁴ Postanowienie SN z dnia 22 marca 1991 roku, Sygn. akt III CRN 28/91 [w:] Przegląd Sądowy 1991, Nr 5-6.

⁴⁵ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. nr 43, poz. 296 ze zm.).

⁴⁶ SAFJAN M., *Glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 22 marca 1991 roku (III CRN 28/91)*, [w:] Przegląd Sądowy 1993, Nr 2, s. 78 – 90.

⁴⁷ Uchwała SN z dnia 22 września 1995 roku, Sygn. akt III CZP 118/95, [w:] OSN 1996, Nr 1, poz. 7.

⁴⁸ Dz. U. nr 220, poz. 1414 ze zm.

w przedmiotowym zakresie⁴⁹. Zgodnie z art. 4 ust. 1 ustawy z 2008 roku o zmianie imienia i nazwiska, zmiany takiej można dokonać z ważnych powodów, a katalog przyczyn wskazanych przez ustawodawcę w tym przepisie ma charakter wyczerpującego. Wobec tego, zmiana płci w istocie może stanowić przyczynę uzasadniającą zmianę imienia (nazwiska) osoby transseksualnej.

Nie brak też w tym obszarze głosów krytyki, zgodnie z którymi z całości porządku społeczno-prawnego da się wyciągnąć czytelną konkluzję, że poczucie przynależności do płci odmiennej nie może stać się kryterium decydującym dla ustalenia płci transseksualisty, gdyż groziłoby to niebezpiecznym odejściem od aksjologii stosunków prawnorodzinnych⁵⁰. Stanowisko takie jawi się jednak jako typowy przykład niezrozumienia prawa do dysponowania przez człowieka poszczególnymi elementami jego stanu cywilnego (w tym np. płcią i imieniem) oraz ewoluowania stosunków prawnorodzinnych, w tym modelu samej rodziny od czasów starożytnego Rzymu po dzisiaj, a także przejawem bardzo szkodliwej nietolerancji (określanej czasem transfobią).

Abstrahując jednak od aspektów socjologicznych, wyrazem szczególnego niepokoju jest brak gwarancji ze strony państwa w obszarze zapewnienia bezpieczeństwa elementom stanu cywilnego osoby transseksualnej, w związku z brakiem właściwych uregulowań prawnych w tym zakresie. Skoro zmiana płci jest okolicznością, która nie jest prawnie obojętna, brak wyraźnej regulacji w tym zakresie należy uznać za istotną lukę w prawie. Jak wspomniał M. Filar, proponowany tryb (powództwo o ustalenie płci w oparciu o art. 189 Kpc i wpis dodatkowy w trybie art. 21 *Prawo asc* do aktu urodzenia) jest bowiem daleko idącym prowizorium prawnym, niesatysfakcjonującym ani teoretycznie, ani – co gorsza – nierozwiązującym problemów praktycznych⁵¹. Brak odrębnych regulacji prawnych w zakresie trybu zmiany płci przez osobę transseksualną stanowi istotne zagrożenie dla bezpieczeństwa indywidualnego, tego którego celem jest chronienie takich wartości jak wolność i godność ludzka. Takie zagrożenie ustawodawca polski winien jak najszybciej wyeliminować. Konieczność zaistnienia odpowiednich rozwiązań legislacyjnych w omawianym zakresie nie powinna budzić większych wątpliwości⁵². Taka konieczność jest istotna i usprawiedliwiona także z punktu widzenia prawa każdego człowieka do ochrony swej własnej sfery życia intymnego. Sfera życia intymnego, w tym prawo do określenia swojej tożsamości płciowej, powinna być bezwzględnie chroniona. Nie można skutecznie przeciwstawić temu żadnego interesu społecznego, np. naukowo-poznawczego lub informacyjnego. Życie intymne jest własnym życiem jednostki, w zasadzie jej życiem wewnętrznym, ujawnianym tylko wobec osób najbliższych i to o tyle, o ile ich udział jest niezbędny w celu rozwijania życia osobistego. Z tego bezsprzecznie wynika obowiązek nie tylko poszanowania prawa do intymności, a więc i do samookreślenia tożsamości płciowej człowieka, ale także obowiązek zagwarantowania swobody w tym zakresie i ochrony przed występującymi zagrożeniami.

Rekapitułując stwierdzić należy, że do istotnych obszarów pojęcia bezpieczeństwa zaliczyć możemy bezpieczeństwo indywidualne, obejmującym swym

⁴⁹ ADAMCZYK M., *Zmiana płci w świetle aktualnego stanu prawnego*, [w:] Przegląd Sądowy 2006, Nr 11-12, s. 206 – 232.

⁵⁰ GROMADZKI C., *Poczucie przynależności do danej płci jako kryterium przy zmianie oznaczenia płci w akcie urodzenia transseksualistów*, [w:] Przegląd Sądowy 1997, Nr 10, s. 61 – 89.

⁵¹ FILAR M., *Tzw. sądowa... op. cit.*, s. 190.

⁵² DANILUK P., *Prawne aspekty „chirurgicznej zmiany płci” u transseksualistów (uwagi de lege ferenda)*, [w:] Państwo i prawo 2007 Nr 5, s. 71–84.

zakresem nie tylko wartości o charakterze uniwersalnym (tj.: pokój, suwerenność narodu, systemy zabezpieczeń społecznych, solidarność, majątność państwa), ale w szczególności wartości istotne z punktu widzenia jednostki (np.: godność człowieka, wolność, zdrowie, swoboda, praca, rodzina). Do obszaru zainteresowania bezpieczeństwem indywidualnego należeć powinny w szczególności elementy stanu cywilnego człowieka, w tym imiona, nazwisko i płeć człowieka. Wolność w obszarze zmiany tych elementów stanowić powinna o poszanowaniu godności człowieka przez państwo i być wyrazem zapewnienia bezpieczeństwa obywatelowi w tym zakresie. Niestety w naszym systemie prawnym tak nie jest, co wykazano na przykładzie niedostatecznej ochrony elementów stanu cywilnego osoby transseksualnej. Brak regulacji prawnych ustanawiających właściwy tryb postępowania w przypadku zmiany płci stanowi istotną lukę w prawie i powinien być jak najszybciej przez ustawodawcę skorygowany. Zapewnienie właściwej ochrony elementom stanu cywilnego osoby transseksualnej pozwoli postrzegać państwo jako gwaranta bezpieczeństwa indywidualnego, zwłaszcza w aspekcie chronienia godności człowieka.

Bibliografia

1. ADAMCZYK M., *Zmiana płci w świetle aktualnego stanu prawnego*, Przegląd Sądowy Nr 11-12/2006.
2. BAŃKO M. (red.), *Wielki Słownik Wyrazów Obcych*, PWN, Warszawa 2005.
3. BOCZKOWSKI K., *Płeć człowieka*, PZWL, Warszawa 1971.
4. CHAJBOWICZ A., KOCOWSKI T. (red.), *Bezpieczeństwo wewnętrzne w działaniach terenowej administracji publicznej*, Kolonia Limited, Wrocław 2009.
5. DANILUK P., *Prawne aspekty „chirurgicznej zmiany płci” u transseksualistów (uwagi de lege ferenda)*, Państwo i prawo Nr 5/2007.
6. DULKO S., IMIELIŃSKI K., *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego Izby Cywilnej z dnia 25 lutego 1978 roku III CZP 100/77*, OSPiKA Nr 10/1983, poz. 217.
7. FAJKOWSKA-STANIK M., *Transseksualizm i rodzina, Przekaz pokoleniowy wzorów relacyjnych w rodzinach transseksualnych kobiet*, PAN SWPS, Warszawa 2001.; FILAR M., *Prawne i społeczne aspekty transseksualizmu*, Państwo i Prawo, Nr 7/1987.
8. GROMADZKI C., *Poczucie przynależności do danej płci jako kryterium przy zmianie oznaczenia płci w akcie urodzenia transseksualistów*, Przegląd Sądowy Nr 10/1997;
9. GRUDZIŃSKI M., IGNATOWICZ J., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, PWN, Warszawa 1966.
10. HRYNICKI W. M., *Nadawanie oraz zmiana imion i nazwisk. Komentarz*, Gaskor, Wrocław 2010.
11. HRYNICKI W. M., *Ochrona osób poza ustawą z dnia 22 sierpnia 1997 r. o ochronie osób i mienia*, [w:] *Bezpečné Slovensko a Európska Únia. Zborník príspevkov 5. medzinárodnej vedeckej konferencie*, VŠBM, Košice 2011.
12. HRYNICKI W. M., *Bezpieczeństwo kulturowe na przykładzie ochrony miejsc spoczynku*, [w:] *Národná a medzinárodná bezpečnosť 2012. 3. Medzinárodná vedecká konferencia. Zborník vedeckých a odborných prác*, Liptovský Mikuláš 2012.
13. IMIELIŃSKI K., DULKO S., *Przekleństwo Androgyne. Transseksualizm: mity i rzeczywistość*, PWN, Warszawa 1988.
14. IMIELIŃSKI K., DULKO S., FILAR M., *Transpozycje płci. Transseksualizm i inne zaburzenia identyfikacji płciowej*, Blue Bird, Warszawa 1997.

15. KITLER W., *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, AON, Warszawa 2011.
16. KWAŚNIEWICZ W. (red.), *Encyklopedia Socjologii*, Oficyna Naukowa, Kraków 2000;
17. MILUSKA J., BOSKI P. (red.), *Męskość, kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 1999;
18. *Nowa Encyklopedia Powszechna*, PWN, Warszawa 2004, Tom 6.
19. OSAJDA K., *Transseksualizm w świetle prawa i praktyki sądów polskich*, Przegląd Sądowy Nr 5/2004.
20. PIWOWARSKI J. (red.), *Bezpieczeństwo jako wartość. Wydanie pokonferencyjne z II Konferencji Naukowej z cyklu „Bezpieczeństwo jako wartość” WSBPiI z 18.4.2008*, Kraków 2010.
21. *Pochodzenie dziecka i przysposobienie w prawie polskim i obcym. Transseksualizm - zagadnienia prawne*, Stowarzyszenie Urzędników Stanu Cywilnego, Lublin 1999.
22. RADWAŃSKI Z., *Glosa do orzeczenia Sądu Najwyższego z 22.VI.1989r., III CZP 37/1989* [w:] OSPiKA Nr 2/1991, poz. 35.
23. ROSA R., ŚWINIARSKI J. (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa - bezpieczeństwo w edukacji - Część I*, UP-H, Siedlce 2010.
24. SAFJAN M., *Glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 22 marca 1991 roku (III CRN 28/91)*, Przegląd Sądowy Nr 2/1993.
25. SIENKIEWICZ P., MARSZAŁEK M., ŚWIEBODA H. (red.), *Metodologia badań bezpieczeństwa narodowego - Bezpieczeństwo 2010*, AON, Warszawa 2010.
26. SMOKTUNOWICZ E. (red.), *Administracyjne prawo materialne. Zagadnienia wybrane*, Pro Veritate, Białystok 2003.
27. SOŚNIAK M., *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego Izby Cywilnej z dnia 25 lutego 1978 roku, Sygn. akt III CZP 100/77*, OSPiKA Nr 10/1983, poz. 217.
28. STAŃCZYK J., *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, PAN, Warszawa 1996.
29. SZRENIAWSKI J. (red.), *Prawo administracyjne. Część szczegółowa*, Branta, Bydgoszcz 1997.
30. URA, E. *Prawne zagadnienia bezpieczeństwa państwa*, KAW, Rzeszów 1988.
31. M. Wierzbowski (red.), *Prawo administracyjne*, LexisNexis, Warszawa 2003.
32. WOJTASZCZYK K. A., MATERSKA-SOSNOWSKA A. (red.), *Bezpieczeństwo państwa - wybrane problemy*, ASPRA-JR, Warszawa 2009.
33. WOJTYCZEK K., *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Wolters Kluwer, Kraków 1999.
34. ZIĘBA R., *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Scholar, Warszawa 2007.